ابزارهای مالی غیر انتفاعی (صکوک قرض الحسنه و وقفی)

دکتر محمدعلی طبیبی[۱]

چکیده

وقف و قرض الحسنه به عنوان دو سنت پسندیده از گذشته مورد توجه نوع بشر و به خصوص مسلمانان بوده به طوری که امروزه از سنن مورد اشاره در جهت توسعه کشورهای تراز اولیه دنیا به نحو مطلوب و موثر استفاده می گردد. در کشور ما علیرغم وجود پیشینه فرهنگی، تاریخی و مذهبی مردم و فراهم بودن بستر لازم، چنین بازوهای توانمندی نتوانسته اند جایگاه واقعی خود را بیابند. افزایش بهره وری و درآمد موقاف از یک طرف و فراهم نمودن امکان اعطای تسهیلات قرض الحسنه به متقاضیان دریافت وام از طرف دیگر می تواند بطور چشمگیر ما را در تعالی اهداف اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نیز تقسیم بهینه ثروت بین اقشار آسیب پذیر جامعه یاری کند. با بهره مندی از ابزارهای نوین تامین مالی می توان به این مهم دست یافت. در این مقاله ضمن معرفی برخی انواع صکوک از جمله صکوک استصناع، قرض الحسنه، وقف و مشارکت به عنوان یک روش نوین تامین مالی، نحوه ی بهره برداری از ابزارهای مالی مورد اشاره به تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: قرض‌الحسنه، ابزار تأمین مالی اسلامی، صکوک استصناع، صکوک مشارکت، تامین مالی

۱-مدرس گروه حسابداری دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)،
Ali_Tabibi110@yahoo.com

۱-مقدمه

در دهه‌ی اخیر و در پی تلاش برای تجهیز سرمایه و افزایش سرمایه‌گذاری، بحث و بررسی در خصوص انواع بازارها، نهادها و ابزارهای مالی به‌طور گسترده رواج یافته است. دراین‌بین نهاد مالی بسیار قدرتمندی به نام وقف کمتر موردتوجه قرارگرفته است. نگاهی به کارکردهای مشابه غرب و شرق در روشن‌تر شدن موضوع کمک شایانی خواهد نمود(عبده تبریزی،۱۳۸۹).

اسلام ارزش‌های اخلاقی و فعالیت‌های اقتصادی را به یکدیگر مرتبط می‌کند. بنابراین انتظار می‌رود، وقف نقش اساسی در توسعه اقتصادی داشته باشد. چنین نقشی را می‌توان در محورها زیر بیان نمود:

۱. حمایت لازم به‌منظور ترسیم نظریه‌های اقتصادی- اسلامی جدید

۲. شرکت در ایجاد جوی مناسب برای توسعه نظام مالی اسلامی

۳. تشویق و به‌کارگیری ابزارهای مالی اسلامی و توسعه آن‌ها

۴. توسعه نقش اندوخته‌های وقف به‌منظور بهره‌گیری از آن در اقتصاد ملی (یگانه،۱۳۸۷).

به طور مشابه قرض‌الحسنه نیز به‌عنوان سنتی پسندیده در جوامع اسلامی موردتوجه بوده و بدین منظور بانک قرض‌الحسنه باهدف گسترش معارف و مبانی شرع مبین اسلام و فرهنگ قرض‌الحسنه و تعمیق هرچه بیشتر این سنت حسنه در جامعه، به‌ویژه احیای مطلوب مبانی اقتصادی اسلامی در نظام بانکی کشور، تأسیس شد. بر این اساس، بانک قرض‌الحسنه رسالت دارد شرایطی را مهیا نماید که از یک‌سو، متقاضیان امر شریف قرض دادن به‌صورت قرض‌الحسنه بتوانند وجوه خود را در قالب سپرده‌های قرض‌الحسنه به این بانک بسپارند تا در این راه صرف گردد و از سوی دیگر، متقاضیان دریافت قرض‌الحسنه بتوانند به این بانک مراجعه نمایند و از تسهیلات قرض‌الحسنه اعطایی بهره‌مند گردند. امروزه به دلایل متعدد اجتماعی همچون کم‌رنگ شدن فرهنگ اعطای قرض‌الحسنه و دلایل اقتصادی مختلفی مانند وجود نرخ تورم بالا در کشور، وجوه سپرده‌گذاری توسط مردم در این بانک کفاف متقاضیان بسیار زیاد تسهیلات را نمی‌دهد و لذا، بانک از این منظر با کمبود نقدینگی مواجه است. از سوی دیگر، با فرض اینکه در عدم استقبال مردم از سپرده‌گذاری قرض‌الحسنه در بانک قرض‌الحسنه، تنها علل اقتصادی دخیل است و درواقع سایر علل اجتماعی، فرهنگی و... نادیده گرفته شود، سؤال مهمی که مطرح می شود، آن است که در چنین شرایطی آیا می‌توان به جذب منابع قرض‌الحسنه بیشتری امیدوار بود؟ در مورد وقف چطور؟ (موسویان،۱۳۸۶)

باکمی ژرف‌اندیشی به نظر می‌رسد که بتوان به کمک ابزارهای تأمین مالی اسلامی تا حدودی بر مشکل تأمین مالی موقوفات و قرض‌الحسنه فائق آمد. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که امکان بهره‌مندی از سازوکارهای جدیدی که بر ابزار تأمین مالی اسلامی مبتنی هستند، برای برطرف کردن این مشکل وجود دارد، بدین‌صورت که بانک قرض‌الحسنه و اداره اوقاف دریکی یا بیشتر از اجزاء و ارکان اساسی ابزار تأمین مالی اسلامی نقش‌آفرینی نمایند. در این راستا، برای نمونه نشان داده شده است که بانک قرض‌الحسنه یا اداره اوقاف چطور می‌تواند در نقش متقاضی منابع مالی ظاهر گشته و با انتشار صکوک راسا یا توسط واسط در چارچوب احکام و مبانی اسلامی اقدام به تأمین مالی ،سرمایه‌گذاری ،توسعه و بهسازی و... نماید.

۲- ادبیات و پیشینه تحقیق

در استفاده از تأمین مالی در حوزه وقف و قرض‌الحسنه، مطالعات و اقدامات ارزشمندی انجام‌شده و هر یک راهکارهایی را ارائه نموده‌اند که بهره‌گیری از آن‌ها می‌تواند در طراحی ابزارهای تأمین مالی موقوفات کمک‌های شایانی نماید.

احمد (۲۰۰۷)در مقاله‌ای تحت عنوان "تأمین مالی خرد بر اساس وقف"طراحی نهادی را پیشنهاد نموده است که یکی از منابع آن وجوه وقفی است. بکیک(۲۰۰۷) در مقاله "صکوک به‌عنوان مدلی برای ارتقای وقف" به اولین استفاده کشور بوسنی از صکوک اجاره به‌منظور افزایش بهره‌وری موقوفات می‌پردازد. مرضاتیلاه (۲۰۰۷) در مقاله‌ای با عنوان "وقف نقدی فرصتی برای مؤسسات تأمین مالی خرد، مطالعه موردی اندونزی" به بررسی گسترش تأمین مالی از طریق وقف نقدی به‌عنوان یکی از روش‌های تأمین مالی پرداخته همچنین قرضه اسلامی (صکوک انتفاع) به چگونگی تأمین مالی بلند مدت برای اداره بهتر موقوفات می‌پردازد.

در این زمینه قابل ذکر است که راجع به اوراق قرض‌الحسنه ، تنها دو مقاله در کشور مشاهده شد. مقالۀ اول با عنوان "اوراق قرض‌الحسنه" (هادوی نیا، ۱۳۸۰)، راجع به سازوکار اجرایی است که امر قرض‌الحسنه دادن و قرض‌الحسنه گرفتن را تسهیل می‌کند. در واقع، این مقاله راجع به ارائۀ ابزار مالی انتفاعی که قرض‌الحسنه را در حوزه تجهیز یاری می نمایند، سخن نمی گوید.

مقالۀ دیگر یعنی "اوراق قرض‌الحسنه، ابزار مالی جدید برای گسترش فرهنگ قرض‌الحسنه" (موسویان، ۱۳۸۹) به این بحث می پردازد که اوراق قرض‌الحسنه می‌تواند ابزار مناسبی برای تقویت نهاد قرض‌الحسنه و گسترش فرهنگ آن در جوامع اسلامی باشد و همچنین، این بحث را مطرح می‌کند که با استفاده از فقه امامیه و فرهنگ ایرانی اسلامی می توان برای تأمین مالی طرح های عام المنفعه، اوراق قرض‌الحسنه طراحی کرد.

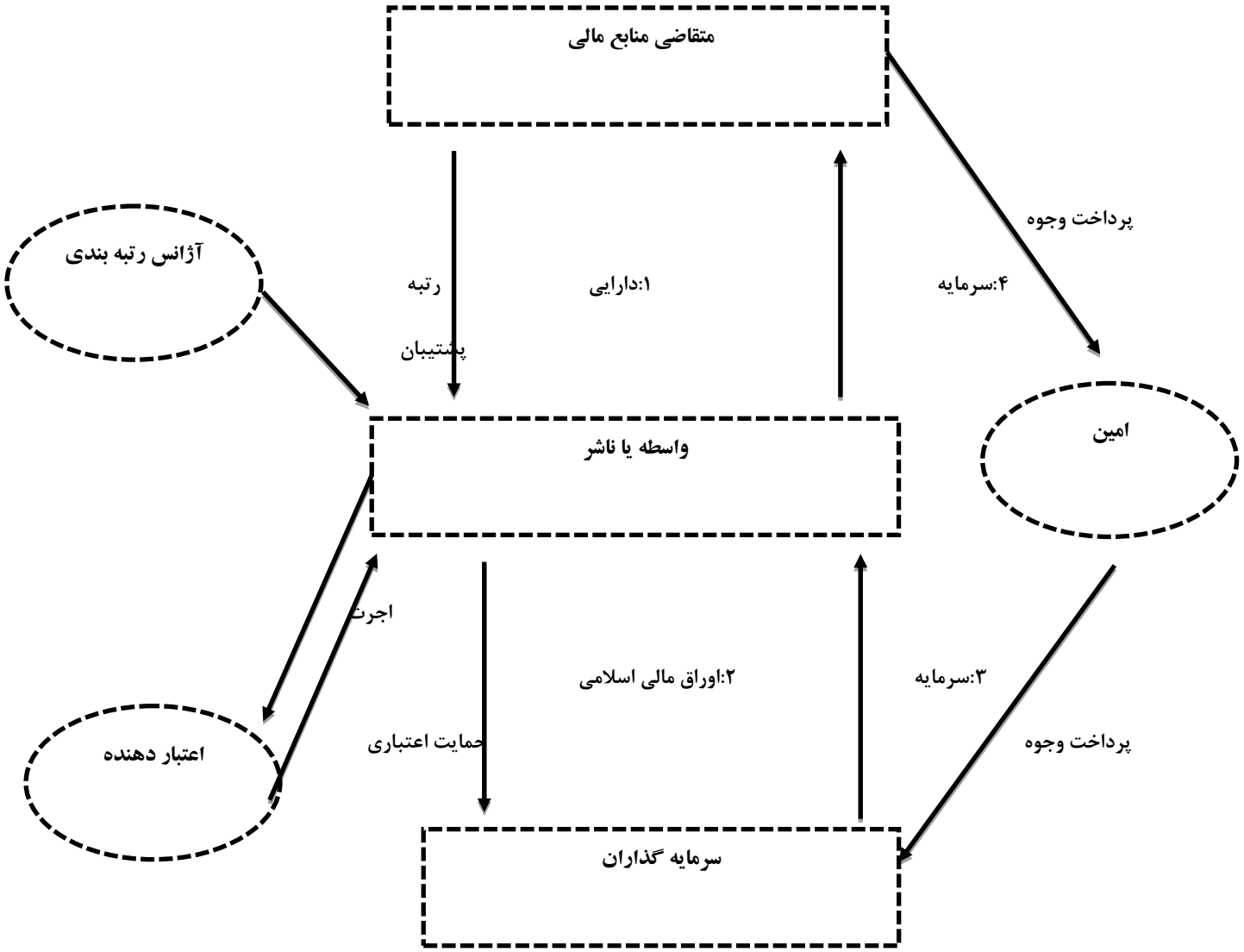
در مقاله حاضر تلاش می شود تا ابتدا صکوک به عنوان یک ابزار تامین مالی اسلامی معرفی و سپس به چند نمونه آن که می تواند مورد استفاده در موضوعات وقف وقرض‌الحسنه قرار گیرد پرداخته شود.

۳- اجزاء و نحوه کارکرد صکوک

در دایره المعارف "قاموس" در مورد واژه صکوک چنین بیان می‌کند: صک به معنای سند و سفته است و معرّب واژه چک در فارسی است. اعراب این واژه را توسعه دادند و آن را بر کلیه انواع حوالجات و تعهدات به کار بردند. آن‌ها این واژه را بر کتاب به‌صورت عام و بر سند اقرار به مال، به‌صورت خاص اتلاق کردند. در عرب این واژه، حواله، انواع سفته، سند وآن‌چه که تعهد یا اقراری از آن ایفاد شود، شامل می‌شود.

اگرچه راجع به این مسئله که یک ابزار تأمین مالی اسلامی از چه اجزایی تشکیل شده و نحوۀ تعامل این اجزاء چگونه است و اینکه این تعاملات چگونه به جذب سرمایه لازم می انجامد، زیاد صحبت شده است، اما برای حفظ انسجام بحث لازم است

دست کم به صورت خیلی اجمالی به این بحث پرداخته شود. مدل عمومی یک ابزار تأمین مالی اسلامی در ادامه به تصویر کشیده شده است:

شکل شماره (۱) اجزاء و نحوه کارکرد صکوک

همان طور که در نمودار بالا ملاحظه می‌شود، یک ابزار تأمین مالی اسلامی معمولاً از شش رکن به شرح زیر تشکیل می‌شود:

۱) متقاضی منابع مالی: شخصی است که نیاز به سرمایه دارد و لذا با هدف تأمین مالی، اوراق منتشر می‌کند.
۲) واسط یا ناشر: شخص حقوقی است که عاملیت تهیه و توزیع اوراق را از سوی متقاضی به سرمایه گذاران بر عهده گرفته و از سوی دیگر، مسئول نقل و انتقال اصل و سود سرمایه در سررسید اوراق به آنان است.

۳) سرمایه گذاران: اشخاص حقیقی یا حقوقی که تمایل دارند پول خود را سرمایه گذاری نمایند. آن ها در این سرمایه گذاری مالک اوراق می شوند.

۴) امین: شخص حقوقی است که به نمایندگی از سرمایه گذاران و به‌منظور حفظ منافع آنان در چارچوب ضوابط، مسئولیت نظارت بر کل فرآیند عملیاتی اوراق رابر عهده دارد.

۵) آژانس رتبه بندی: میزان اعتبار منتشرکنندگان اوراق توسط این آژانس ها تعیین‌گشته و بر طبق آن، رتبه بندی می شوند.

۶) اعتباردهنده: شخصیتی حقوقی (همچون بانک مرکزی) است که با حمایت‌از ناشر اوراق، باعث افزایش اعتبار او می‌شود.

شایان توجه است که مؤلفه های لازم برای انتشار یک ابزار تأمین مالی اسلامی همان سه مؤلفهٔ اول است؛ لذا بدون سایر مؤلفه ها نیز امکان انتشار این اوراق وجود دارد کما اینکه مصادیق عینی بسیاری هم برای آن وجود دارد. بنابراین، در مباحث پیش‌رو تنها، نقش و کارکرد این سه جزء اساسی بررسی و تبیین می گردد.

در توضیح نمودار یک قابل ذکر است که ابزار تأمین مالی اسلامی فرایند تبدیل دارایی های با قدرت نقدشوندگی بالا به اوراق بهادار و فروش آن اوراق به صاحبان سرمایه است، بدین ترتیب که ابتدا متقاضی و نیازمند منابع مالی دارایی ملموس خود را به واسطه می فروشد. واسطه نیز به پشتوانهٔ این دارایی اوراق را تهیه می‌کند و به صاحبان سرمایه می فروشد؛ سپس، منابع مالی حاصل از فروش این اوراق را بابت قیمت آن دارایی، به متقاضی سرمایه می دهد. در مرحلهٔ بعد نیز، متقاضی سرمایه، که اینک با منابع حاصل شده نیاز خود را برآورده نموده و به سود رسیده است، آن سرمایه لازم برای بازخرید اوراق موجود در دست سرمایه گذاران را در اختیار واسطه قرار می دهد. او نیز اوراق را در سررسید خود از سرمایه‌گذاران می خَرَد و پول اوراق را که در واقع، همان سرمایهٔ اولیه خودشان است، به آن ها باز می‌گرداند و در این بین، جریان نقدی بین متقاضی اولیه وسرمایه گذاران در قالب سود سرمایه گذاری اتفاق می افتد.(معصومی نیاوشهیدی نسب،۱۳۸۹).

۴- جذب نقدینگی قرض‌الحسنه به کمک ابزار مالی اسلامی

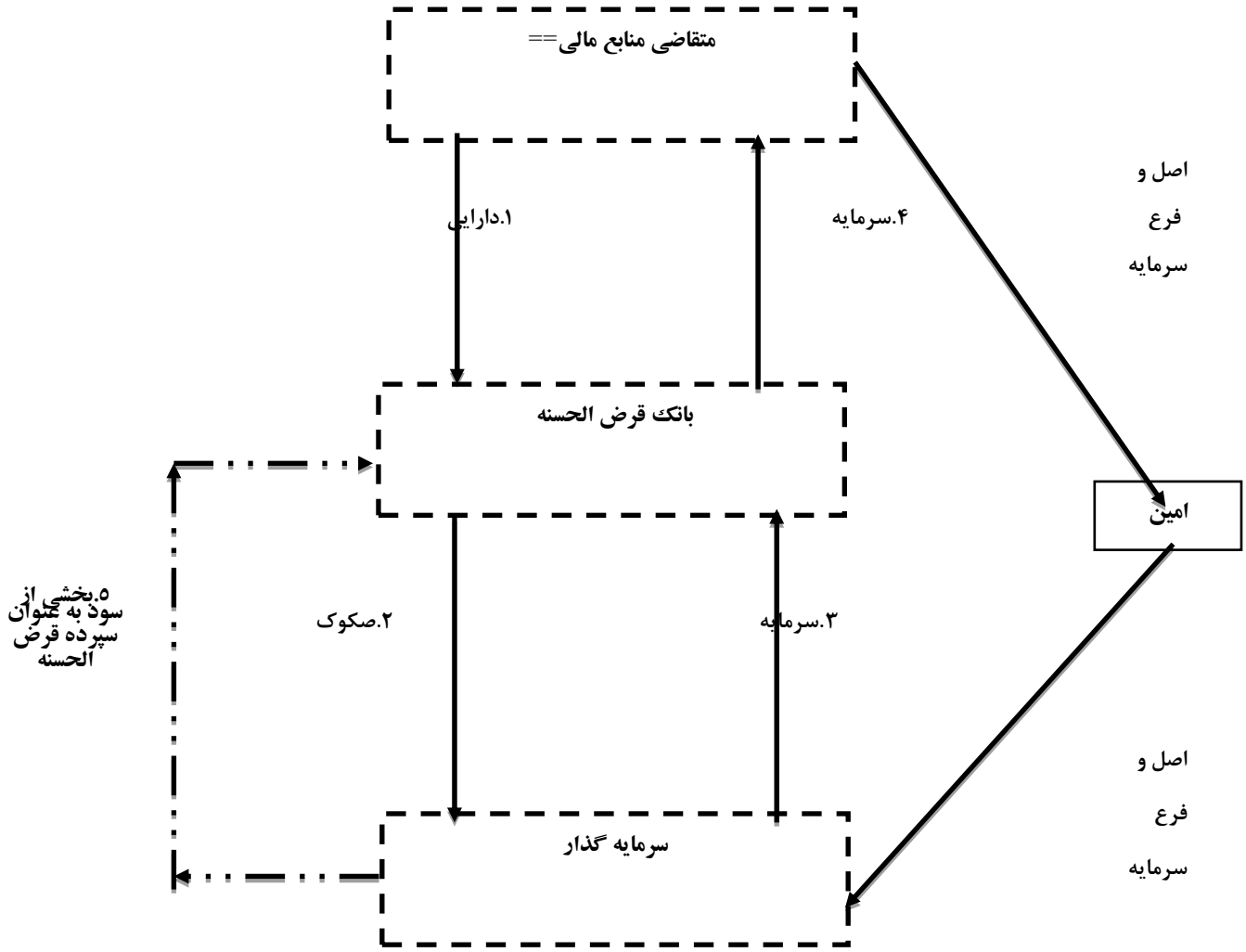
این جمله که "در بین صاحبان سرمایه احتمالاً دیگر کسی یافت نمی شود که پولش را قرض‌الحسنه بدهد"، تنها در صورتی حتماً صحیح است که ما امر قرض‌الحسنه را محدود به قرض دادن اصل سرمایه نماییم، اما با در نظر گرفتن برخی فروض دیگر و با به کارگیری سایر سازوکارها مانند سازوکار ابزار تأمین مالی اسلامی که کیفیت آن در ذیل توضیح داده می‌شود، به نظر می رسد که باب رونق گرفتن قرض‌الحسنه همچنان باز باشد.

به بیان دیگر، اگرچه در بین صاحبان سرمایه احتمالاً دیگر کسی یافت نمی شود که با سازوکار فعلی پولش را قرض‌الحسنه بدهد، اما این بدان معنا نیست که دیگر کسی یافت نمی شود که حاضر باشد در راستای امر الهی، مقدس و خیرخواهانه قرض‌الحسنه از بخش ناچیزی از سود و عایدی پولش صرف نظر نماید و لذا این فرض بسیار قابل تصوری است که بسیاری از افراد تمایل داشته باشند بخشی از عایدی (و نه اصل پول)خود را صرف قرض‌الحسنه نمایند؛ برای مثال، ممکن است فردی پولش را قرض‌الحسنه ندهد، اما حاضر باشد پولش را به مضاربه داده و بپذیرد که فرضاً از بیست درصد سود این عقد مضاربه که

به او خواهد رسید، پنج درصدش را تحویل نگرفته و در اختیار بانک قرض‌الحسنه قرار دهد تا بانک آن را به نیازمندان قرض‌الحسنه بدهد. این سازوکار برای فروض مختلف به شرح زیر است:

۱-۴)روش اول:صاحبان سرمایه آمادگی دارند بخشی از سود خود را قرض‌الحسنه بدهند. در اینجا دو زیرفرض وجود دارد:

الف) بانک قرض‌الحسنه نقش واسط را ایفا کند و سپس، بخشی از سود صاحبان سرمایه را به عنوان سپردهٔ قرض‌الحسنه در اختیار بگیرد؛ به عبارت بهتر، این بانک از صاحبان سرمایه نیکوکار تقاضا می‌کند در اوراق بهادار اسلامی سرمایه گذاری کرده و سررسید بخشی یا همهٔ سود خود را طبق توافقی از پیش تعیین شده برای مدت معینی به تعویق بیندازند تا بانک از آن، به نفع امر صواب قرض‌الحسنه بهره ببرد که این بهره برداری به طرق مختلفی امکان پذیر است. این مترادف آن است که بگوییم اوراق منتشرشده توسط بانک قرض‌الحسنه در موعد مقرر بازخرید می‌شود اما سود آن به طورجزئی یا کلی دیرتر تحویل مشتریان می گردد.

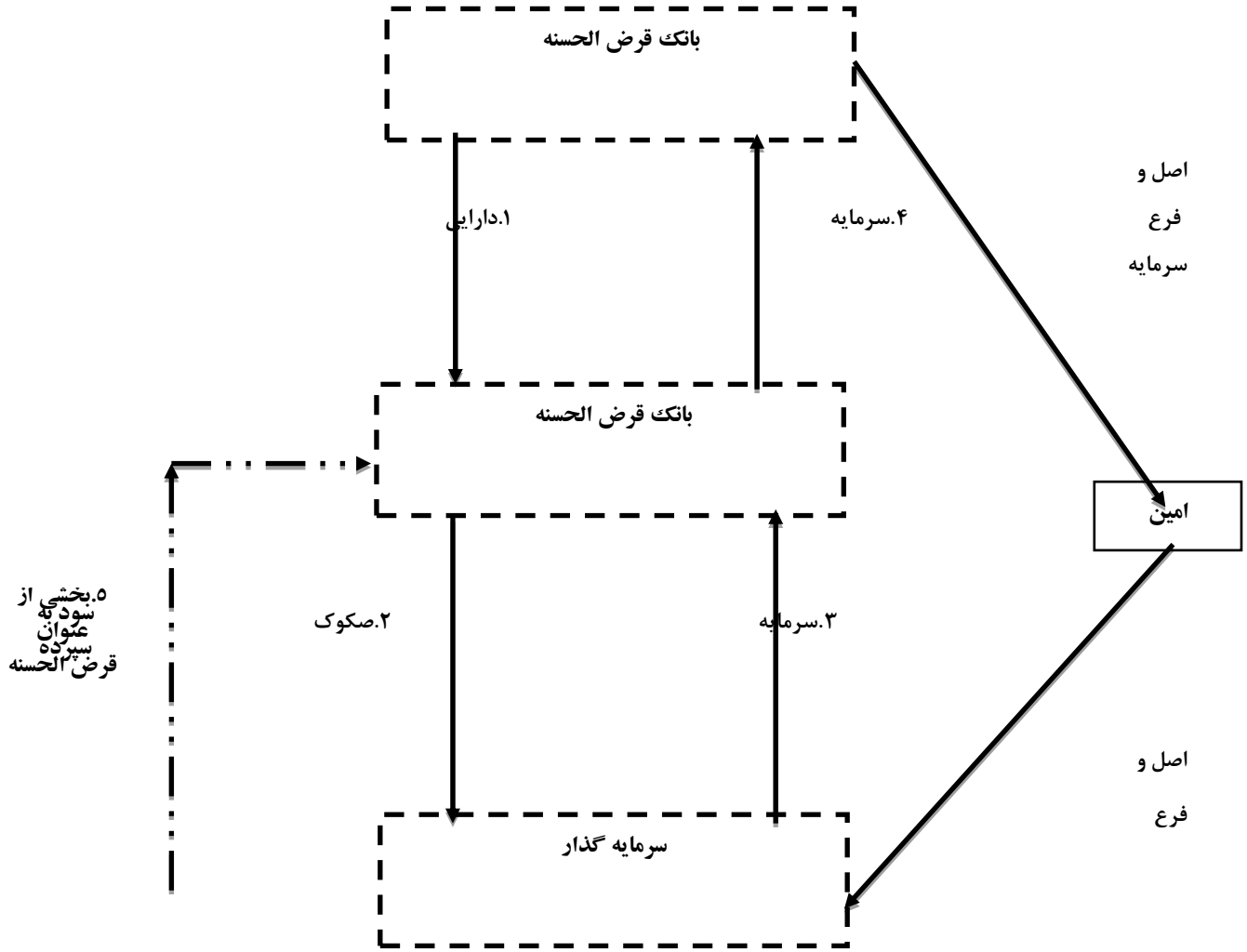

شکل شماره (۲) قرض الحسنه در نقش واسط

ب) بانک قرض‌الحسنه خود نقش متقاضی دارایی مالی را ایفا می‌کند؛ یعنی برای تأمین نقدینگی مورد نیاز برای انجام رسالتش، به انتشار اوراق پرداخته و از سرمایه گذارانی که حاضرند، برای مثال، پولشان را به مضاربه داده و بخشی از سود آن را از بانک دریافت نکرده و به عنوان قرض‌الحسنه در بانک باقی گذارند، درخواست می‌کند این اوراق را بخرند. تفاوت این فرض با فرض الف در آن است که اکنون بانک قرض‌الحسنه باید با وجوه به دست آمده فعالیت اقتصادی انجام دهد تا قادر باشد سودصاحبان سرمایه را پرداخت نماید. با توجه به شرایط اقتصاد ایران امکان فعالیت اقتصادی سودآور برای این بانک‌مشکل به نظر نمی رسد اما نکته اینجاست که بانک قرض‌الحسنه به لحاظ قانونی در این محدودیت قرار دارد که نمی تواند به اموری غیر از قرض‌الحسنه مبادرت ورزد ولذا، در اینجا یک سازوکار قانونی برای رفع این مشکل مورد نیاز است(احمدی حاجی آبادی،۱۳۸۶) .

۲-۴)روش دوم: بانک قرض‌الحسنه در نقش سرمایه گذار ظاهر گشته و از صاحبان سپرده اجازه بگیرد تا به نفع امر شریف قرض‌الحسنه در سرمایه گذاری های بدون ریسک کوتاه مدت (مانند خرید اوراق تأمین مالی اسلامی کوتاه مدت) مشارکت نموده و تمام سود حاصل از این سرمایه گذاری و یا بخشی از آن را صرف اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه نماید.

در این فرض، به نظر نمی رسد افرادی که پول خود را برای قرض‌الحسنه به بانک سپرده اند، از جنبهٔ اقتصادی مخالفتی با این عمل داشته باشند؛ زیرا هزینه ای بر آن ها تحمیل نمی شود، الا اینکه به این موضوع قائل باشند که امکان برداشت از حساب خود را در زمان دلخواه از دست می دهند و در معاملات خود دچار مشکل می شوند که این تنها در مورد افرادی صادق است که دارای حساب سپرده جاری (و نه حساب پس انداز) هستند. لذا تنها در ارتباط با چنین افرادی این، در واقع همان هزینه ای است که در این حالت به صاحبان سپرده قرض‌الحسنه تحمیل می‌شود.

سرمایه

شکل شماره (۳) بانک قرض الحسنه در نقش سرمایه گذار

شایان ذکر است افرادی هستند که در کوتاه مدت حاضر باشند پول خود را که از ابتدا به قرض‌الحسنه اختصاص داده بودند، برای مدت بیشتری مورداستفاده اقتصادی قرار نداده و در ظاهر راکد بگذارند تا نیازمندان جامعه امکان دریافت وجوه قرض‌الحسنه را در سطح بالاتری بیابند. علاوه براین، بسیاری از سپرده‌های قرض‌الحسنه سپرده‌های پس انداز است که این به تلویح، بدان معناست که صاحبان سپرده در کوتاه مدت نیاز ضروری به پول خود ندارند و لذا احتمال پذیرش این سازوکار توسط‌آنان بسیار زیاد است. این فرض خودش به دو زیر فرض تقسیم می شود که عبارتند از:

الف) صاحب سپرده انتظار هیچ سودی ندارد. در این صورت، متقاضی منابع مالی به انتشار اوراق پرداخته و توسط واسطه به سرمایه گذار که بانک قرض‌الحسنه باشد،می فروشد.

ب) بانک قرض‌الحسنه با پرداخت بخشی از سود حاصل شده به خود صاحب‌حساب، نظر او را به این کار جلب نماید و برای وی توضیح دهد که اگر اجازه بدهد با پولش سرمایه گذاری کند؛ در واقع، این امکان فراهم شده که او، هم به توصیهٔ اسلام عمل کرده و به مردم قرض‌الحسنه داده باشد و هم خودش عائدی و منفعت مادی‌کسب کرده باشد. قابل ذکر است که در این فرض نیز بانک قرض‌الحسنه با همان محدودیت عدم امکان مبادرت به اموری غیر از قرض‌الحسنه مواجه است؛ لذا در اینجا نیز سازوکارقانونی برای رفع این مشکل مورد نیاز است.(موسویان،۱۳۸۹)

۵- جذب نقدینگی موقوفات به کمک ابزار مالی اسلامی

۵-۱ تعریف وقف وارکان آن

وقف در لغت به معنی ایستادن، فرونشاندن و حبس کردن مال برای کارهای نیک آمده است(عمید،۱۳۸۹). در اصطلاح، تحبیس و تلبیس مال را وقف گویند. بنابراین، عقد وقف عقدی است که به موجب آن فردی عین مال خود را تحبیس کند، و منافع آن را جهت صرف در راه‌هایی که مشخص می‌کند، رها نماید . (موسویان،۱۳۸۶)

ارکان وقف عبارتند از طرفین وقف، مال موقوف (عین موقوفه) و متولی. وقف کننده را واقف و کسانی که وقف برای استفاده آن‌ها صورت می‌پذیرد را موقوف علیهم و مورد وقف را عین موقوفه گویند. در عقد وقف نیز همانند سایر عقود واقف باید عاقل و بالغ باشد، عقد وقف را از روی اختیار و با قصد انجام داده باشد و همچنین سفیه و مفلس نباشد. (امام خمینی،۱۳۷۹)

در مورد شرایط مال موقوف فقهای عظام عموماً معتقدند مال موقوف باید عین باشد (دین نباشد)، مملوک باشد و با باقی ماندن عین آن، قابل انتفاع باشد. به عبارت دیگر می‌توان گفت هیچ گونه مانع یا محدودیت قانونی، قراردادی یا قضایی برای وقف دارایی، منافع و حقوق ناشی از آن وجود نداشته باشد. در ادامه چند نمونه از روش های تامین مالی موقوفات پرداخته می شود.

۵-۲ تامین مالی موقوفات از طریق صکوک

۵-۲-۱ صکوک مشارکت

"اوراق مشارکت (صکوک مشارکت) اوراق بهادار با نام یا بی نامی است که به قیمت اسمی مشخص برای مدت معین منتشر می‌شود و به سرمایه گذارانی که قصد مشارکت در طرح های سودآور تولیدی، ساختمانی و خدماتی را دارند واگذار می‌گردد. دارندگان این اوراق به نسبت قیمت اسمی و مدت زمان مشارکت، در سود حاصل از اجرای طرح مربوط شریک خواهند بود(علی مدد،۱۳۸۵).

۵-۲-۱-۱ مدل عملیاتی انتشار صکوک مشارکت وقفی

اوراق مشارکتی که جهت ساماندهی دارایی‌های فیزیکی اداره اوقاف قابل انتشار است همانند سایر اوراق بهادار اسلامی دارای ارکانی است. این ارکان عبارتند از: بانی، ناشر، واسط، امین و سرمایه‌گذاران(ریاحی،۱۳۸۶). البته ارکان دیگری همانند مؤسسه رتبه بندی اعتباری، شرکت تأمین سرمایه، مؤسسه پرداخت کننده و... نیز بسته به نوع طراحی می‌توانند جزء ارکان انتشار این اوراق محسوب شوند. برخی ارکان مورد اشاره در ذیل توضیح داده می شود:

الف) بانی

بانی در حقیقت شخص حقوقی است که اوراق بهادار اسلامی جهت تأمین مالی وی یا پروژه های وی منتشر می شود. در صکوک مشارکت وقف، بانی در حقیقت سازمان اوقاف و امور خیریه است که می‌تواند وظایف خود مانند متولی بودن عین موقوفه را به شخص ثالثی منتقل نماید.

ب) ناشر

بر اساس آیین نامه اجرایی قانون نحوه انتشار اوراق مشارکت مصوب ۱۳۷۷، ناشر دستگاه دولتی یا غیر دولتی است که اجازه انتشار اوراق مشارکت را دارد. لیکن بر اساس ماده ۱ قانون بازار اوراق بهادار مصوب ۱۳۸۴، ناشر شخص حقوقی است که اوراق بهادار را به نام خود منتشر می‌کند.

ج) امین

امین، شخص حقیقی یا حقوقی است که به‌منظور حفظ منافع دارندگان اوراق مشارکت و حصول اطمینان از صحت عملیات ناشر، نسبت به مصرف وجوه، نحوه نگهداری حساب ها و صورت های مالی و عملکرد اجرایی ناشر به موجب قرارداد منعقد شده، مستمراً رسیدگی و اظهارنظر می نماید. امین در حقیقت به عنوان امین سرمایه گذاران عمل نموده و بر کل فرایند عملیاتی انتشار اوراق نظارت خواهد داشت. مراحل صکوک مشارکت وقفی به شرح زیر می باشد:

مرحله اول : انتخاب امین

بانی امین را از میان نهادهای حقوقی واجد شرایط انتخاب نموده و به سازمان بورس و اوراق بهادار (به عنوان سازمان ناظر بر انتشار اوراق بهادار) پیشنهاد می‌نماید. در صورت تأیید سازمان، بانی با امین وارد مذاکره رسمی شده و قراردادهای همکاری با تعیین کلیه شرایط و وظایف طرفین منعقد شود.

مرحله دوم: تعیین واسط

در صورتی که امین اقدام به تعیین واسط نماید،تضاد منافع به حداقل ممکن کاهش خواهد یافت. زیرا از یک طرف سازمان بورس و اوراق بهادار بر فعالیت امین نظارت کافی خواهد داشت و از طرف دیگر امین نیز چون یک نهادهای مالی معتبر و بزرگ است، حسن شهرت خود را با انجام تبانی به خطر نخواهد انداخت. البته بانی نیز می‌تواند اقدام به تأسیس واسط نماید ولی در این حالت اوراق با ریسک بیشتری مواجه می‌شوند که باعث افزایش نرخ بازده مورد انتظار سرمایه‌گذاران خواهد شد.

مرحله سوم : ارزیابی دارایی بانی

در این مرحله باید نوع دارایی بانی تعیین و ارزش آن به عنوان آورده وی مورد تأیید ارزیاب دادگستری قرار گیرد. سهم مشارکت بر اساس ارزش دارایی و سرمایه مورد نیاز، تعیین خواهد شد. چون در صورتی که دارایی بیش از ارزش واقعی قیمت گذاری شود، سرمایه گذاران متضرر خواهند شد، بنابراین، قیمت دارایی باید به تأیید امین (به عنوان نماینده سرمایه‌گذاران) نیز برسد.

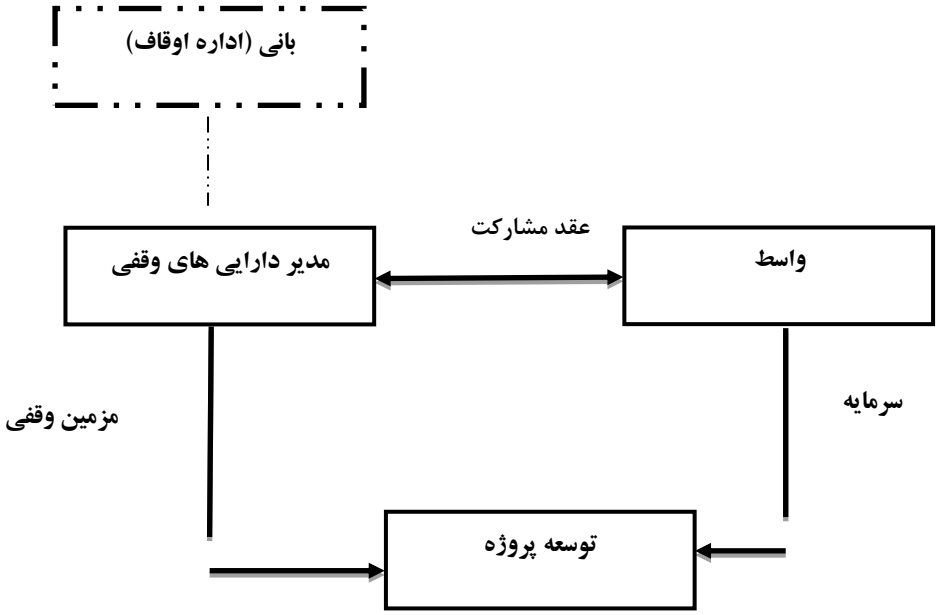
مرحله چهارم: اخذ مجوز انتشار اوراق از سازمان بورس

از آنجا که سازمان بورس اوراق بهادار به عنوان حافظ منافع سرمایه گذاران وظیفه نظارت بر بازار اولیه را دارد، به همین دلیل واسط به عنوان ناشر اوراق باید در مرحله بعد اقدام به اخذ مجوز انتشار از این سازمان نماید. همچنین، چون سرمایه گذاران (خریداران صکوک) با ریسک‌های مختلفی مواجه هستند و از طرف دیگر زمان و تخصص لازم جهت بررسی ریسک اوراق صکوک برای تمامی آن‌ها ممکن نیست، به همین دلیل باید اوراق توسط مؤسسه رتبه بندی اعتباری، رتبه بندی شود. بدیهی است، میزان سود مورد انتظار سرمایه گذاران متأثر از رتبه اعتباری اوراق خواهد بود.

مرحله پنجم : انعقاد قرارداد بین بانی و واسط

در این مرحله واسط و بانی اقدام به انعقاد قرار داد مشارکت می‌نمایند. در این قرارداد بانی تعهد به فراهم آوردن دارایی فیزیکی مانند زمین و... نموده و واسط نیز متعهد به فراهم آوردن سرمایه لازم می‌شود. قرارداد می‌تواند برای یک دوره معین باشد که در این حالت باید استراتژی خروج برای سرمایه‌گذاران مشخص باشد و یا به‌صورت مادام العمر. پیشنهاد می‌شود بانی خود اقدام

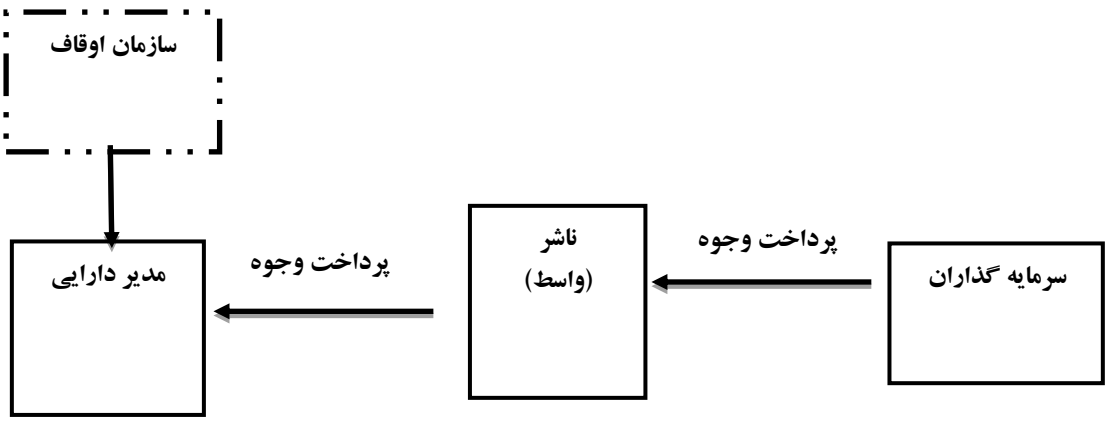
به تأسیس نهاد حقوقی دیگری جهت مدیریت طرح نماید. در حقیقت بانی با تأسیس یک نهاد حقوقی وظیفه مدیریت دارایی وقفی را به وی سپرده و تمامی فعالیت‌ها، کاملاً شفاف می‌شود. به عبارت دیگر، در این‌حالت مدیر دارایی متولی محسوب می‌شود. در شکل زیر این فرایند نشان داده‌شده است.

شکل شماره (۴) عقد مشارکت بانی و واسط

مرحله ششم: انتشار اوراق

در این مرحله واسط، خود یا شرکت تأمین سرمایه‌ای را جهت انتشار اوراق انتخاب می‌نماید. در این حالت، شرکت تأمین سرمایه اقدام به انتشار اوراق مشارکت به یکی از روش‌های بهترین تلاش یا تعهد پذیره نویسی می‌نماید. در صورتی که انتشار از نوع بهترین تلاش باشد، اوراق مشارکت منتشر شده و شرکت تأمین سرمایه تعهدی در قبال فروش این اوراق ندارد. بنابراین، واسط با ریسک عدم جمع آوری وجوه به میزان کافی مواجه است. لیکن اگر انتشار از نوع تعهد پذیره نویسی باشد شرکت تأمین سرمایه، ابتدا اوراق را از واسط خریداری نموده و سپس آن‌ها را در بازار اولیه به فروش می‌رساند. در این حالت بانی مطمئن است که تمامی مبلغ مورد نیاز را جمع آوری می نماید. در ادامه این فرایند ها نشان داده‌شده است.

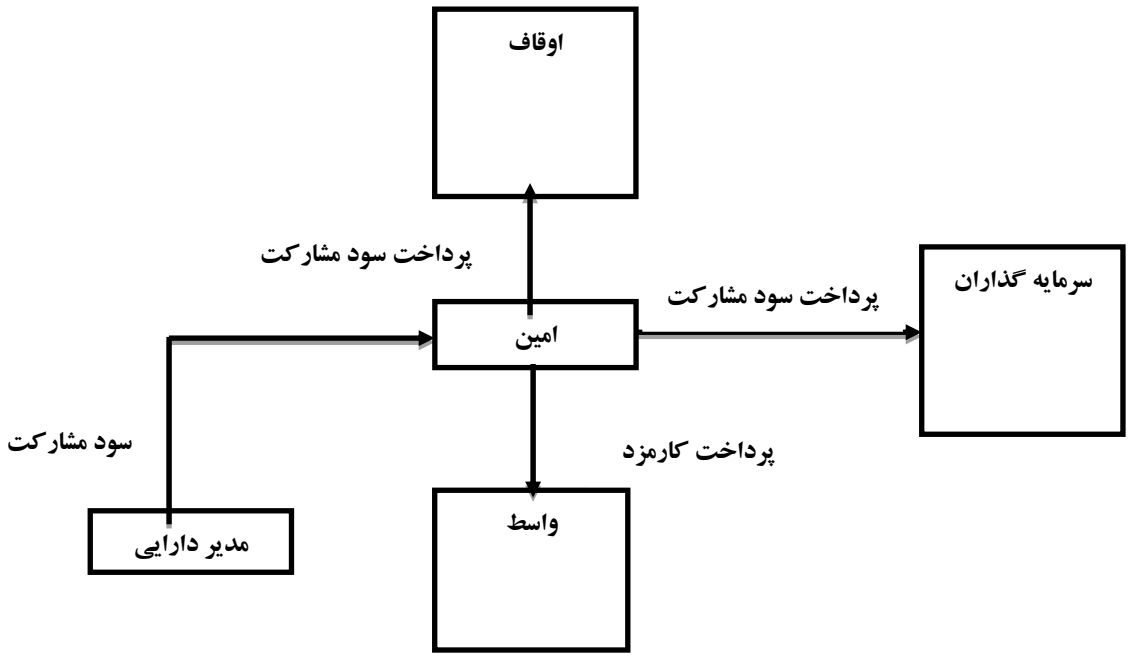

دریافت اوراق

شکل شماره(۵) انتشارات اوراق

مرحله هفتم: پرداخت سود مشارکت

در صورتی که طرح به گونه‌ای باشد که حتماً باید تمامی اوراق فروخته شده و مبالغ لازم جمع‌آوری شود باید از روش تعهد پذیره نویسی استفاده نمود، ولی اگر به گونه ای باشد که حتی با جمع‌آوری بخشی از مبلغ بتوان طرح را انجام داد می‌توان از روش بهترین تلاش نیز استفاده نمود. در مرحله بعد در صورتی که اوقاف مدیر دارایی تأسیس نموده باشد، مدیر ملزم است در سر رسیدهای مقرر سود پروژه را مشخص نموده و از طریق امین پس از کسر هزینه‌های خود، سهم‌الشرکه هریک از طرفین(سازمان اوقاف و سرمایه‌گذاران) را بپردازد.

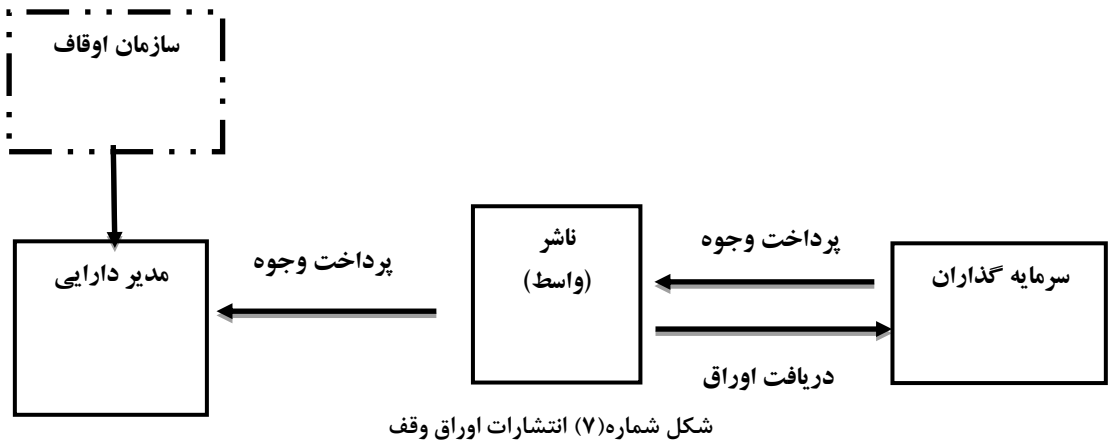

شکل شماره(۶) پرداخت سود مشارکت

در پایان مدت قرارداد مشارکت، سود کل پروژه محاسبه شده و به طرفین پرداخت خواهد شد. به عبارت دیگر، در پایان مدت قرارداد مشارکت با انحلال واسط و مدیر دارایی، تمامی هزینه ها مشخص شده و سود واقعی اوراق تعیین می‌شود.

۲-۲-۵ تامین مالی موقوفات با استفاده از اوراق وقف

نوع دیگری از اوراق بهادار اسلامی که می توان طراحی نمود اوراق وقف است. وقف از جمله مواردی است که به عنوان صدقه جاریه در طول زمان تا زمان بقای آن برای واقف ثواب اخروی دارد. (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج۲، صص۷۷-۷۶). هدف از طراحی این اوراق کمک به جذب سرمایه‌های اندک افراد در راستای ترویج فرهنگ وقف است. در حال حاضر با تغییر شرایط نسبت به قبل، افراد به دلایل مختلف از جمله، عدم وجود کفایت مالی جهت وقف زمین، ساختمان و... امکان وقف از آن ها عملاً سلب شده است. از اینرو باید بتوان سازوکاری تدوین نمود تا به وسیله آن با جمع‌آوری وجوه نقد اندک مردم؛ سنت حسنه وقف را ترویج نمود. یکی از بهترین روش‌های دستیابی به چنین هدفی استفاده از اوراق وقف است. این دسته از اوراق، در گروه اوراق اسلامی غیر انتفاعی (صکوک غیر سرمایه گذاری) قرار گرفته و تاکنون دسته‌بندی مشخصی برای آن ارائه نشده است. برخی از اوراق مانند اوراق صدقه، هبه و وقف از این دسته‌اند. در حقیقت دارندگان اوراق وقف افرادی هستند که به هر دلیلی تمایل به وقف نمودن دارایی خاص با مبالغ اندک هستند. در ادامه نحوه انتشار چنین اوراقی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت. اوراق وقف نیز همانند سایر اوراق بهادار اسلامی دارای بانی خواهد بود. لیکن بانی این اوراق سازمان اوقاف و امور خیریه می باشد. این سازمان با تأسیس یک نهاد واسط اقدام به انتشار اوراق وقف نموده و وجوه بدست آمده را در اختیار می گیرد. در این نوع اوراق بانی موظف است وجوه بدست آمده را بر اساس امیدنامه منتشره هنگام فروش اوراق، صرف نماید. البته می توان اوراق را به گونه ای طراحی نمود که یکی از زیر مجموعه های سازمان اوقاف به عنوان بانی عمل نموده و سازمان اوقاف نقش امین را ایفا نماید.

شکل شماره(۷) انتشارات اوراق وقف

مدیر دارایی می‌تواند خود اوراق را منتشر نموده و یا آن را از طریق شخص ثالثی انجام دهد. البته می توان اوراق را به کمک شرکت تأمین سرمایه نیز منتشر نمود. همچنین چون سرمایه گذاران (دارندگان اوراق) به دنبال کسب منافع مادی نیستند، می توان این نوع اوراق و تمامی اوراق غیر انتفاعی را از دریافت رتبه اعتباری معاف نمود.

همچنین سازمان هایی مانند وزارت آموزش و پرورش، وزارت درمان و آموزش پزشکی و مانند اینها نیز می توانند اوراق غیر سرمایه گذاری منتشر نموده به گونه ای که نهادی مانند سازمان اوقاف بر آن‌ها نظارت داشته و در حقیقت به عنوان امین سرمایه گذاران بر مصرف نمودن وجوه به‌صورت صحیح نظارت داشته باشند.

۳-۲-۵ تامین مالی موقوفات بااستفاده از اوراق استصناع

اوراق استصناع اوراق بهاداری است که ناشر براساس قرارداد سفارش ساخت منتشر می‌کند. این اوراق قابل معامله در بورس ها یا بازارهای خارج از بورس می باشند. اوراق استصناع به کسر فروخته شده و در زمان سررسید به مبلغ اسمی بازخرید می شوند. فروش به کسر به معنی فروخته شدن به مبلغی پایین‌تر از ارزش اسمی اوراق است. به‌منظور عملیاتی کردن انتشار اوراق استصناع دو روش پیشنهاد می‌گردد که عبارتند از:

الف) عقد استصناع با دو قرارداد ساخت

این روش در دو مرحله انجام می‌پذیرد. مرحله اول قبل از بهره‌برداری و مرحله دوم پس ازبهره‌برداری. اقدامات و وظایف ارکان صکوک براساس گام‌های زیر مشخّص می‌شود:

مرحله اول(قبل از بهره‌برداری)

گام اول: بانی، قرارداد ساخت اولیه را با واسط منعقد می‌کند.

گام دوم: بانی، بر مبنای قرارداد اولیه، صکوک منتشر نموده که همان انتشار اولیه اوراق است.

گام سوم: واسط، با پیمانکار ساخت قرارداد ساخت دیگری (قرارداد ثانویه) منعقد می‌کند.

گام چهارم: واسط، اوراق منتشر شده توسط بانی را به سرمایه‌گذاران می‌فروشد.

گام پنجم: واسط، مبالغ دریافتی از سرمایه‌گذاران را طبق شروط مطروحه در عقد استصناع وقرارداد ثانویه به پیمانکار می‌پردازد.فرآیند این مرحله در نمودار شماره ۸ نشان داده شده است.

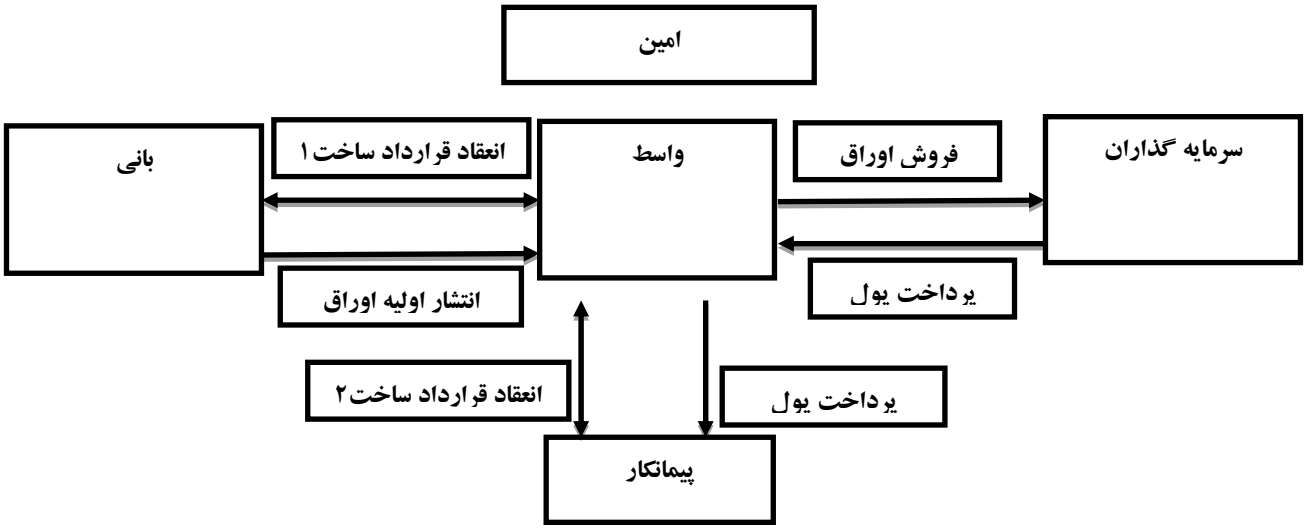
مرحله دوم پس از بهره‌برداری:

گام اول: پیمانکار، پروژه را طبق قرارداد ثانویه به واسط تحویل می‌دهد.

گام دوم: واسط، پروژه را طبق قرارداد اولیه به بانی تحویل می‌دهد.

گام سوم: بانی، مبلغ تأمین مالی شده را به ارزش اسمی به امین می‌پردازد.

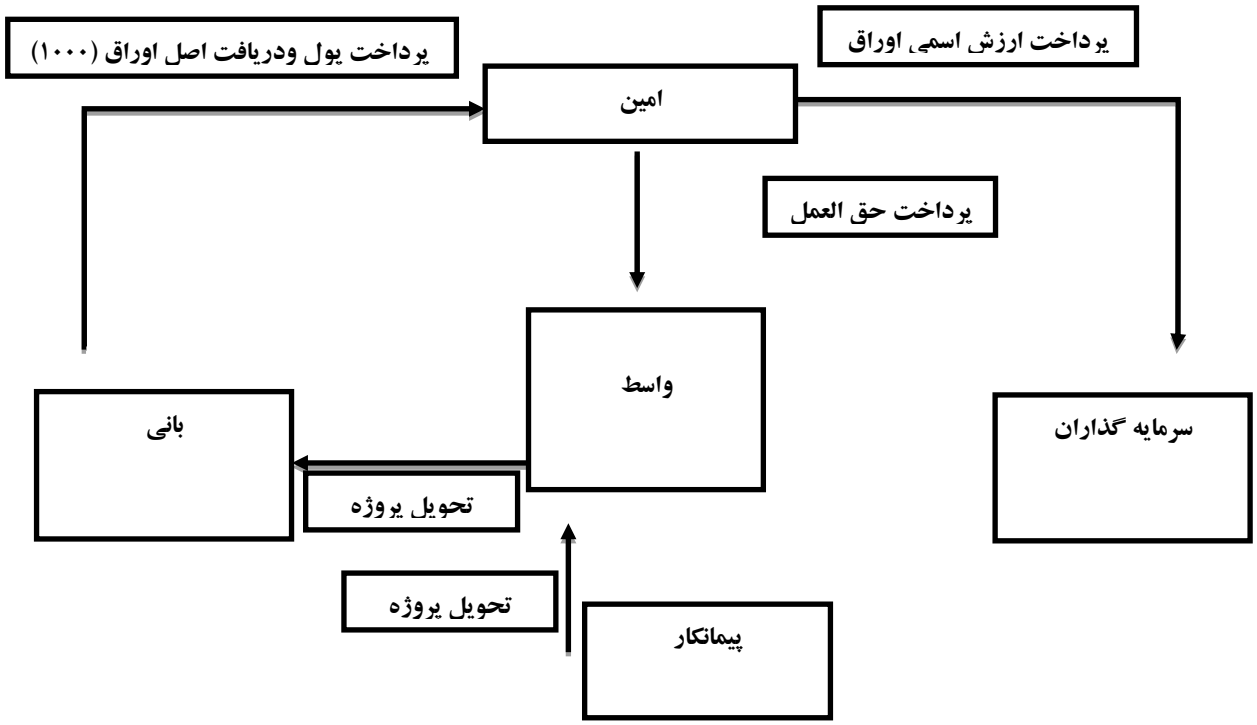
گام چهارم: امین، نسبت به پرداخت ارزش اسمی اوراق به سرمایه‌گذاران و نیز پرداخت حق‌العمل واسط اقدام می‌کند.

شکل شماره (۸) عقد استصناع با دو قرارداد ساخت

ب) عقد استصناع با یک قرارداد ساخت (قرارداد حق‌العمل):

این روش نیز مانند قبل در دو مرحله صورت می‌پذیرد. با این تفاوت که در روش اول بانی با واسط قرارداد ساخت منعقد می‌کند؛ در حالی‌که در این روش قرارداد حق‌العمل‌کاری بسته شده و واسط به منظور تامین مالی پروژه اقدام به انتشار صکوک نموده ،به سرمایه گذاران فروخته وبا پیمانکار تسویه می نماید. پس از تحویل پروژه توسط واسط به بانی، مبلغ تامین مالی توسط بانی به امین پرداخت تا پس از پرداخت توسط امین به واسط، مبلغ اسمی سرمایه‌گذاری شده با سرمایه گذاران تسویه گردد.

شکل شماره (۹) عقد استصناع با یک قرارداد ساخت

۶-نتیجه گیری

امروزه وقف و قرض الحسنه در جوامع اسلامی از جایگاه ویژه ای برخوردار بوده و کلیه ی کسانی که در جهت حمایت از موارد مورد اشاره گام بر داشته و با نیت خیرخواهانه به دنبال کمک به اقشار کمتر برخوردار جامعه می باشند، محبوب مردم هستند. اما در صورتی این دو سنت ارزشمند می توانند نقش خود را به درستی ایفا کند، که به طور صحیح مدیریت شوند. وقوع فساد، اختلاس و جرم و جنایات در سنوات اخیر باعث ایجاد ذهنیت منفی در جوامع اسلامی شده و زمینه ی بی انگیزگی افراد را به منظور مشارکت در چنین امور پسندیده ای فراهم نموده است. از طرف دیگر وابستگی بیش از حد به دارایی های وقف شده و سپرده های قرض الحسنه و عدم توجه به سایر عوامل ممکن در افزایش بهره وری موقوفات و قرض الحسنه، سبب ایجاد محدودیت در استفاده بهینه از پتانسیل های ممکن در این خصوص گردیده است. همانگونه که در مقاله حاضر اشاره گردید استفاده از ابزارهای تامین مالی اسلامی می تواند به عنوان یک عامل موثر به منظور افزایش بهره وری موقوفات و قرض الحسنه مورد استفاده قرار گیرد. در خصوص نحوه ی تامین مالی موقوفات به چگونگی استفاده از صکوک مشارکت به منظور تکمیل ، بازسازی،تجهیز و ... موقوفات، بهره مندی از صکوک استصناع به منظور ساخت زمین های موقوفه و رساندن آنها به مرحله بهره برداری و استفاده از صکوک وقف به منظور جذب سرمایه های اندک اشاره گردید. در مورد قرض الحسنه نیز اشاره گردید که چگونه با استفاده از صکوک
می توان نقدینگی بانک های قرض الحسنه را به طور قابل توجهی افزایش داد، لذا اکتفا نمودن به موقوفات و بسنده نمودن به سپرده های قرض الحسنه ، نمی تواند به تنهایی پاسخگوی نیازهای جامعه به خصوص طبقه کمتر برخوردار باشد.

امید است با اعمال تغییرات لازم در روند فعلی تامین نقدینگی توسط موقوفات و بانک های قرض الحسنه و با مدد گرفتن از ابزارهای تامین مالی اسلامی بتوان روز به روز بر رونق موقوفات و اعطای تسهیلات قرض الحسنه بیفزاییم.

منابع

۱- احمدی حاجی آبادی،سید روح الله (۱۳۸۶)،بررسی فقهی-نظری اوراق بهادار اسلامی(صکوک).

۲-خمینی،روح اله(۱۳۷۹)،تحریرالوسیله،قم:نشر اسلامی.

۳-عمید،حسن(۱۳۸۹)،فرهنگ عمید،تهران :شهرزاد.

۴-عبده تبریزی،حسین(۱۳۸۹)،مبانی بازارها و نهادهای مالی،تهران:پیشبرد.

۵-علی مدد، مصطفی(۱۳۸۵)، اوراق مشارکت :سوابق، مقررات و حسابداری، مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حسابرسی سازمان حسابرسی.

۶-معصومی نیا ،غلامعلی و شهیدی نسب مصطفی(۱۳۸۹)،بررسی فقهی و اقتصادی ابزار تامین مالی مشارکت دهنده،اقتصاد اسلامی،شماره۳۵.

۷-موسویان ،سید عباس(۱۳۸۹)،اوراق قرض الحسنه ابزار مالی جدید برای گسترش فرهنگ قرض الحسنه.مجموعه مقالات گفتارهایی درباره اوراق بهادار اسلامی(صکوک).

۸-موسویان ،سید عباس(۱۳۸۶)،فرهنگ اصطلاحات فقهی و حقوقی معاملات،تهران:پژوهشکده پولی وبانکی.

۹-نادر، ریاحی(۱۳۸۶)، مروری بر الگوهای عملی وقف در بازار سرمایه، مجموعه مقالات همایش وقف در بازار سرمایه، دانشگاه مفید.

۱۰-هادوی نیا،علی اصغر(۱۳۸۰)،اوراق قرض الحسنه اقتصاد اسلامی،شماره۴.

۱۱-یگانه،راحله(۱۳۸۷)،ابعاد اجتماعی اقتصادی و فرهنگی وقفبا استفاده از انتشار اوراق قرضه اسلامی،تهران:اسوه.

12- Ahmed، Habib، (2007)، *Waqf-based Microfinancing: Realizing The Social Roleof Islamic Finance*، International Waqf Conference in Singapore.

13- Becic، Muhamed، (2007)، *Sukuk as a Model For Improving the Waqf Sector*،International Waqf Conference in Singapore.

14- Mardhatillah، (2007) *Cash Waqf and Opportunity For Islamic Microfinance* International*(Case Study in Indonesia) Institutions* Waqf Conference in Southern Africa.